

վը , ծաղիկներովը ու պտուղներովը , հանդերձ պէսպէս կենդանեաց անթիւ խումբերովը : Մտածէ ինչ ահագին անտառուտ գետին է դեղձի մը կեղևը , ուրուն թանձր աղուամազը՝ աչաց շնորհք մը կ'երևնայ և յօշափելեաց ախորժելի է . և ինչ բազմաթիւ էակաց բոյն պիտոր ըլլայ :

Հ. Յ. Վ. ԻՍԱԿԵՐՏԵՆՑ

Կըշարունակուի :

ԻՄ ՎԱՆՔՍ

Դրաքեանի մը անտիպ յիշատակագիրք :

Այսօր տարի մը կ'ըլլայ քանի որ անգուգական հարս մը կորսնցուցի , և պզտի աղջիկս սքանչելի մօրէ մը զրկուեցաւ : Այս տխուր և ցաւագին մտածութիւնը միտքս եկաւ , երբ այս պզտի պատմութեան երկրորդ տպագրութեանը ձեռք կը զարնէի , զոր կրնամ ըսել թէ սկսայ գրել գործակցութեամբ և խորհրդով անոր , որուն մահը հիմա կ'աշխարհմ : Դեռ չտպած , առաջին գլուխները կարդացի իրեն , և եթէ այս յիշատակագիրքն հրատարակելու յանձն առու եղայ , մասնաւորապէս անոր համար է՝ վասն զի տեսայ որ բաւական ախորժելի կու գային իրեն : Ուստի հիմա որ ամբողջ միացուցած 'ի տպագրութիւն կու տամ , բնական է որ ամբողջ պատմութիւնն ալ իր քաղցր յիշատակին նուիրեմ :

Ներէ ինծի ընթերցողը եթէ երկրորդ անգամ իմ ընտանեկան թշուառութիւններս իրեն կը հաղորդեմ . բայց առջինէն աւելի՝ այս անգամ չկրցայ զայս զանց ընելու , վասն զի հիմա՝ 'ի յիշտակ ինծի այնպէս սիրելի եղած անձի մը կ'անուանեմ՝ այս գիրքս , ոչ այնչափ իրեն երախտագիտութեան և ցաւոց դոյզն սպաս մը մատուցանելու համար , որչափ իմ ազնիւ ընթերցողացս յանձնելու՝ որ այն օրհնեալ հոգին իրենց աղօթիցը մէջ յիշեն . թէպէտ և վստահ եմ հաստատութեամբ որ իր լաւութիւններն ու առաքինութիւնները

արդէն զինքը յաւիտենական վայելից և երկնաւոր փառաց օթեանն հասուցած են :

ՅՈՎ. Հ. ՄԿՐՏԻՑ ԳԱՋՈՆԻ .

Ա

Կենաց առաջին յիշատակքն աւելի սիրելի և անջնջելի են : Կեանքը յարատեւ մրկայոյզ ծով մըն է , բայց այդ անչափելի ովկիանոսին զրգուեալ ալեացը մէջ , մեր մանկութեան յիշատակը միշտ պարզ և խաղաղ կը ծածանի : Հասակ անմեղութեան , որ երկրէս աւելի ընդ երկնից կը շաղկապի , ուր կը տիրէ մեր Արարիչն , և որ առ մեր վախճանը կը հրաւիրէ զմեզ . մեր էութեան առաջին արշալոյսը ծաղկամբք և շուշանօք կը զարդարէ : Այս շուշանաց և վարդից անոյշ բուրումը յաճախ կը զմայլեցնէ ըզմեզ նաև մեր անագան ծերութեան ժամանակը . վայ մարդու եթէ կենաց պարզ իսկութիւնը՝ առաջին հասակին հրապուրիչ բանաստեղծութիւնը երբեմն երբեմն չզուարճանայ : Թէպէտ գերեզմանին եղբրքը հասած , առաջին մտածութիւնն կը սլանայ այն նախկին օրերուն , որ այլ պիտի չդառնան , և են իբրև առաջին օղակ այն մեծ շղթային որուն հետ կցորդեալ է իմ տաժանեալ էութիւնս : Թշուառութիւնն իմ մանկութեանս առաջին հետքը գծեց , և վիշտն կերպով մը բովանդակ կենացս անբաժան ընկերն եղաւ . բայց այդ թշուառութիւնն զիս չէր ընկճեր , և այն վիշտը ոչ երբեք կործանեց զիս , քանի որ անմեղութիւնն դեռ յիս կը ծիծաղէր :

Իմ էութիւնս թշուառութենէ մը կը սկսի . որովհետեւ սրտիս վրայ տպաւորած առաջին յիշատակն՝ թշուառութիւն մը եղաւ . այս ցաւագին յիշատակէն անդին՝ ամենայն ինչ անծանօթ է ինծի : Յառաջ քան զայն , բան մը ինծի չըսեր որ ես 'ի կեանս եղած ըլլամ . իրաւ 'ի կեանս էի , բայց չէի գիտեր , և ոչ այսօր գիտեմ :

Գիշեր մը խորունկ կը քնանայի խոշոր խանձարուբքի մը մէջ, խոշորագոյն յարդի մը մօտ, որուն վրայ հայրս և մայրս կը հանգչէին. բնական ազդամամբ, կամ լաւ ևս արեան ձայնէն, միշտ ծնողացս քով քաղցր և խաղաղ կը ննջէի. չատ անգամ երազով մը կամ մնոտի մտածութեամբ կը վախնայի թէ չըլլայ որ հայրս և մայրս քովս չըլլան. կը տագնապէի, կը բանայի աչքերս և կընայէի թէ պարապ է անկողինը. կը լսէի հօրս խուկալը և մօրս հանգիստ քնանալը. այն ատեն դո՛հ կ'ըլլայի, և նորէն սովորական հանգարտութեամբ քուն կ'ըլլայի: Այն գիշերը անսովոր շշուկ մը գիւս յանկարծ կ'արթնցնէ. կը լսեմ որ մօտիկ ժողովրդապետութեան զանգակը կը զարնուի. բայց այն զարնուածքը այնպէս արագ, սուր, կամ թէ ըսեմ այնպէս ազդու և ահաւոր էր, որ անոր նմանը բընաւ լսած չունէի: Չեմ կրնար ըսել թէ այն սգաբեր ձայնը սրտիս վրայ ինչպիսի տագնապող տպաւորութիւն մը ըրաւ. կ'իմանայի որ զայն արձակողը եկեղեցւոյն զանգակն էր, բայց նաեւ կը հասկնայի որ չէր այն քաղցր զանչիւնը, որ այնչափ անգամ տօնական օրերը լսեր էի, կամ երբ պատարագի կամ քրիստոնէականի ժողովուելու համար կը զարնէր:

Այսպիսի նեղիչ վարանման մէջ երկայն ատեն չմնացի. հազիւ թէ արթնցայ, տեսայ որ հայրս արտորանօք կը հագուէր, մայրս այլ ամենայն փութով իրեն օգնելով: Վերջը տեսայ որ վրան խաչ հանեց, վերուց պատէն իր վարդարանը և կրծիցը վրայ դրաւ. հուսկ վերջը տեսայ որ տապար մը և ուրագ մը առաւ, և մօրս մնաս բարեւ ըսելով և ինծի ալ համբոյր մը տալով, շտապաւ տնէն ելաւ: Մայրս ալ ելեր ու հագուեր էր. և որչափ ալ թախանձեց զիս որ անկողինը մնամ, բացարձակ ես ալ ելել ուզեցի:

Այն միջոցին ձայներու և մարդկան խուլ մռնչիւն մը ճամբէն կը լսուէր. ես այդ նորութեան վրայ զարմացած

էի, սակայն ամենեւին չէի սարսափեր: Բայց կը տեսնէի որ մայրս նեղեալ ու անհանգիստ էր. մերթ ընդ մերթ աչքերն երկինք վերցնելով, խորունկ հառաչանքներ կ'արձակէր: Ասիկայ ինծի քիչ մը տագնապ կու տար. բայց զեռ հազիւ եօթը տարեկան էի: Այն հասակին մէջ ցաւը թեթեւ քօղով անմեղ սրտի մը խաղաղ պարզութիւնը կ'աղօտացնէ. իբրեւ զնտակ մի է որ կարծրակուռ վիմին կը զարնուի, բայց հազիւ զանգուածին երեսը գծելով նորէն ետ կը դառնայ:

Տանը դուռը ելայ. ինչ ահաւոր տեսարան աչքիս դիմացը ելաւ: Գիշերը մութ էր. երկինքը թանձր ամպերով պատած, որոնք իրարու վրայ կը դիզուէին, որպէս թէ մրկալից և ամբօխեալ ծովու մը ալիքներն ըլլային: Փայլուն և կարմրագոյն լոյս մը ամէն բան կը լուսաւորէր, վերջը ցրտաշունչ և ուժգին քամիէ մը հալածեալ և տատանեալ թանձր և կարմրափայլ ծխոյ սիւներ վեր կը բարձրանային: Չախ կողմ կը դառնամ և կը տեսնեմ հրեղէն լեզուի նման մեծամեծ բոցեր որ այն թանձրախիտ և խաւարապատ հորիզոնին վրայ զարհուրելի կերպով մը կը ձևանան: Այս տեսարանին ահաւորութիւնը աւելի կը սաստկացնէր զանգակին սգալից ձայնը որ անդադար աւանջաւ կը հնչէր, խառնակ դոշուժներն, սոսկալի կանչիւններն, ողորմելի լացերն ու կսկծելի ողբերն, որ սրտիս խորը կը թափանցէին, և խառն սարսափ ու կարեկցութիւն կը զարթուցանէին: Ուժով մը մօրս պլլուեցայ, և իբր բնական ազդամամբ մը իր զգեստին մէկ կտորով աչքերս գոցեցի, բայց այդ զարհուրելի պատկերը դիմացէս չէր վերնար. մանաւանդ թէ անանկ մը կ'երևար որ երկինքը աւելի մութ և հրդեհը աւելի սոսկալի եղած ըլլար: Առաջին անգամն էր որ իմ մատաղ սիրտս սարսափի և զարհուրանաց տպաւորութեամբ կը զգածուէր. առաջին անգամն էր որ ցաւոց և թշուառութեան զգացմամբ կը տագնապէի, որովհետեւ իմ ներսս ա-

դէկ կը զգայի, որ այն վայրկեանին փորձանք մը կը պատահէր:

Մայրս մէկէն խոհակերոցին ծխած պատի մը վրայ եղած Աստուածածնայ պատկերին դիմացը ճրագ մը վառեց. առջևը ծուներ դրաւ, և զիս բազկացը մէջ առնելով, պզտի ձեռքերս իրարու քով բերաւ, և արցունքէն հատկըլեալ ձայնով մը ըսաւ ինծի. Հօրդ համար աղօթենք: Ոչ թէ ես կրնայի կամ այն վիճակի մէջ էի որ իմանայի թէ ինչո՞ւ համար ինծի այսպէս կ'ըսէ. ևս առաւել չէի հասկնար թէ ինչ պատճառաւ հայրս իմ աղօթիցս պէտք պիտի ունենար. բայց մէկ տարտամ և անորոշ մտածմունք մը թէ ինչը վտանգի մը մէջ պիտի ըլլայ՝ մէկէնիմէկ սկըսաւ միտքս տագնապել: Ծուռնկս յերկիր խոնարհեցուցի, և ձեռքերս գէպ 'ի պատկերը բարձրացնելով, և այնպիսի եռանդեամբ մը, որպիսի թերեւս բնաւ չեմ ունեցած. Տիրամայր, գոչեցի, Տիրամայր իմ, մայրիկս գոհ ըրէ: Ո՛հ, որպիսի մաղթանք: Սրբագոյն և անարատագոյն գորով մը դրաւ զայն իմ բերանս. սէրն որդիական, որ մանկական անմեղութեամբ կը դիմէ առ մայր իւր յերկինս, որպէս զի իր մայրը որ յերկրի՝ գոհ ընէ և խնդրուածքն ընդունի:

Այն վայրկեանին զարհուրելի շառաչիւն մը, որ ամբողջ մեր տնակը սարսեցուց, զմեզ դողով և սարսափով վերցատքեցուց: Ճամբուն վրայ վազեցինք, և տեսայ որ բոցերն զգալի նուազեր էին. և անոր տեղը ծուխն աւելի թանձր և պտուտալից վեր կը բարձրանար: Այն սոսկալի շառաչման՝ գերեզմանական լուսթիւն մը յաջորդեց. միայն հովը սաստկութեամբ կը չչէր, և մօտիկ անտառին եղենեաց կատարները կը տատանէր: Չախող փայլակներ՝ այն մրկեալ ամպոց մթին պտոյտքներէն կը թօթափէին. որոտումը հեռուէն կը գոռար, և եթէ կրնամ ըսել, այն ահաւոր տեսարանին սոսկումը կ'աւելցընէր: Բայց այն լուսթիւնը կարճատև եղաւ. ցաւագին հեծութիւնը և խառնաշփոթ աղաղակը ամէն կողմանէ

բարձրացան. թէպէտ տղայ էի, բայց հասկցայ որ սոսկալի արկած մը հանդիպած պիտի ըլլայ:

Քանի մը վայրկեան ես և մայրս այդ նեղութեան և տագնապի մէջն էինք, մէյմ'ալ հրդեհին լուսովը տեսանք որ ամբոխ մը մարդիկներու ղէպ 'ի մեզի կու գան, որոնցմէ ոմանք բան մը կը բերէին որ ես չէի կրնար լաւ մը որոշել: Եւ ահա տեսայ որ շարժական սանդղոյ մը վրայ մարդ մը կը բերէին, քովն ալ տեղւոյն ժողովրդապետը կեցած էր: Լսեցի որ մայրս յուսահատ աղաղակ մը փրթուց և սաստիկ լալ սկըսաւ: Թափով մը վրան ինկայ և ջերմ արցունքով լալով իրեն պլլուեցայ: Նախ ժողովրդապետը մտաւ, և մօրս զառնալով՝ սիրալիր ձայնով մը ըսաւ. Ազնիւ Թերեզիա, մի յուսահատիր. եթէ Դիոնեսիոսին այս դժբաղդութիւնը պատահեցաւ, անշուշտ Աստուած կ'ողորմի, վասն զի իր մերձակորդն բարիք ընելու միջոցն այս բանս իրեն հանդիպեցաւ:

Երբոր ամբոխը տանը դուռը հասաւ, անոնք որ ուսերնուն վրայ սանդուխը կը բերէին, վար ինջեցուցին զայն, և այն մարդը թևերնուն վրայ խոհակերոցը տարին: Աստուածածնայ ճրագէն աղօտ նշոյլ մը այն մարդուն երեսին վրայ կը ծաւալէր. տեսայ որ բոլոր արեամբ ծածկուած էր, մազերն այրած, և երեսը ծխէն բոլորովին սևեցած: Այն երևոյթը քիչ մը զիս խռովեց. և վախցած՝ մօրս ետևը քաշուեցայ: Ժողովրդապետը քաղցրութեամբ փայփայեց զիս, և ձեռքը զլսուս վրայ դնելով ըսաւ. Խեղճ պզտիկ, խեղճ պզտիկ: Աչքերս վերուցի և ուշադրութեամբ ազնիւ քահանային նայելով, տեսայ որ երկու մեծաշիթ արցունքներ երեսէն վար կ'իյնային: Այս ամէնը ինծի համար գաղտնիք մըն էր. չէի կրնար հասկընալ թէ ո՞վ էր այն սանդուխին վրայ տարածեալ մարդը, ինչո՞ւ այնպէս արեամբ թաթխուած և սևեցած էր. ինչո՞ւ մեր տունը բերին և ամէնքը կուլային, մասնաւորապէս մայրս և ժո-

ղովը դապետը: Բայց այդ գաղտնիքը քիչ ատենէն պարզեցաւ երբոր տեսայ որ այն մարդը հօրս անկողնոյն վրայ պառկեցուցին: Թէպէտ տղայ էի, բայց գիտէի որ այն անկողնոյն մէջ ինքը միայն կը պառկի, և կը մտածէի որ ուրիշ ոչ ոք հօն կրնար հանգչիլ: Սաստ կութեամբ մահճիս վրայ ցատքեցի տեսնելու համար թէ արդեօք գործը իմ տղայական խորհրդածութեանս հետ կը միաբանէր. մարդուն այլափոխեալ երեսը նայեցայ, բայց իմ հայրս ըլլալը չճանչցայ: Գրեթէ ուրիշ մարդ կարծեմ էի զինքը, և մահճէս իջնելու վրայ էի, մէյմալ տեսնամ որ կուրծքին վրայ վարդարանի կտորի մը անցուցած միտալ մը կը փայլի. այն ատեն միտքս եկաւ որ երթալէն առաջ պատէն վարդարան մը վերուց և կուրծքին վրայ կախեց. աւելի ուշադրութեամբ գիտեցի միտալը և յայտնի տեսայ որ այն միտալն էր զոր հայրս շատ անգամ ինծի կու տար՝ զիս ուրախացընելու համար: Ան ատեն ամէն տարակոյսս վերցաւ, սկսայ առատ արցունք թափել, ցատքեցի հօրս անկողնոյն վրայ, և բազուկներս պարանոցին վրայ ձգելով, զլուխս երեսին վրայ դրի: Ճակատը այնպէս տաքցած էր, որ կարծես թէ զլուխս կրակ գարձած ածուխի վրայ դրեմ էի: Մեծ աշխատութեամբ մայրս ու ժողովրդապետը բաժնեցին զիս անկէց. բացարձակապէս կ'ուզէի հօրս հետ պատատեալ մնալ:

Քիչ մը վերջը ժողովրդապետը մեկնեցաւ. իր երթալէն քանի մը վայրկեան յետոյ ճամբուն վրայ զանգակի ձայն մը լսեցի. վերջը աղօթաւորաց դաշն ձայներ. հուսկ վերջը պայծառութիւն մը լուսաւորեց զխոհանոցը: Տեսայ որ ոմանք վառած ճրագներով ներս մտան. անոնց մէջը կեցած էր ժողովրդապետը, ձեռքը ճերմակ կտաւի մէջ պլլած բան մը բռնած. ուրիշ մը վրան հովանոց մը բացած էր. և ամէնքը անկողնոյն խցիկը մտան: Ժողովրդապետը հօրս մօտեցաւ. ամէնքը տրտմած ու ամփոփուած ծունր դրին: Հարցուցի

մօրս թէ ինչ կ'ընեն. հեկեկանօք պատասխանեց. հայրդ աղէկ չէ. ամենասուրբ թոշակը տուին: Չէի հասկնար ինչ ըսել կ'ուզէր այդ վերջին խօսքը. միամտաբար հարցուցի մօրս. ի՞նչ բան է թոշակը: — Բարի Տէրն է, պատասխանեց, բարի Տէրն է, որ հիմայ հօրդ սրտին մէջն է:

Միշտ կը յիշեմ այն մեծ զարմանքը որ յիս պատճառեցին մօրս այս խօսքերը: Թէպէտ Աստուծոյ վրայ տարտամ գաղափար մը ունէի, և չէի կրնար լաւ մը հասկնալ թէ ինչպէս Աստուած իմ հօրս սրտին մէջ կրնար ըլլալ, բայց և այնպէս քաղցր զարմացում մը գրաւեմ էր զիս, որ ինծի հատացնել կու տար որ իմ հայրս կարգէ դուրս բան մը եղաւ, և մեր տնակը՝ նոր աշխարհ մը: Աստուծոյ անբաւութիւնն էր որ անհասկանալի մնալով եօթնամեայ տղու մը անմեղ սրտին կը յայտնուէր:

Երբոր ամէնքը գնացին, ազնիւ կիւն մը, որ ես կը ճանչնայի, ձեռքէս բռնեց ու դէպ 'ի եկեղեցին տարաւ: Այս միջոցին տեսայ նորէն հրդեհը. բայց առաւօտեան արշալոյսը այնչափ սուկալի չէր ցուցնէր զայն, ինչպէս գիշերուան թանձր մթին մէջ երեցաւ ինծի: Այն ատեն իմացայ որ կրակը դղեկին մեծ մասը փճացուցեր էր, և առջեւէն անցնելու ժամանակս տեսայ բազմութիւն մարդիկներու որ չորս կողմը ջահերու լուսով կ'աշխատէին. զոր բնաւ տեսած չունէի: Դէպ 'ի եկեղեցին երթալու միջոց երբեմն երբեմն զլուխս այն տխուր տեսարանին կը դարձնէի. չէի կրնար աչքս բաժնել անկէց, և ինծի անանկ մը կուգար որ այն աղիտաւոր երևոյթը իմ մտքիս անջնջելի պատահար մը պիտի ըլլայ: Եւ այնպէս ալ եղաւ. այն հրդեհը ինծի համար առաջին կէտ մը եղաւ, որով իմ կենացս ընթացքն սկսաւ. եօթը տարուան հասակիս այն բոցերուն մէջ ինծի աշխարհս յայտնուեցաւ. և այն աւերակներով թշուառութիւնն պարզեցաւ ինծի: Ճշմարիտ պատկեր

կրից որ մարդուս սրտին մէջ կ'այրի ու կը բորբոքի. և ճշմարիտ պատկեր ցաւոց որ զհոգին կը պատէ և պատրանքները կը կործանէ:

Այն կինը զիս ժողովրդապետին տունը տարաւ. ուտելու համար կաթին մէջ թաթխած հաց տուաւ. մեծ ախորժակով կերայ, և երբ նախաճաշս լմնցուցի, տախտակին վրայ թեւերուս մէջ զլուխս կռթնցուցած խորունկ մը քնացայ: Այն առաջին անգամն անհանգիստ քուն մը ունեցայ. գիշերուան անձկութիւնքն մատաղ սրտիս մէջ այնպիսի տագնապ մը զարթուցեր էին, որ զարհուրելի երազներով զիս կը խռովէր: Դեռ կը յիշեմ որ երկու կամ երեք անգամ արթնցայ: Կէս քնոյ մէջ սենեկին չորս կողմը կը նայէի, ըստ սովորականին հայրս ու մայրս փնտռելով: Չտեսնելով զիրենք, կը նեղուէի և լալս կու գար. բայց արցունքս գրեթէ կը դադրէր, երբ Մարգարիտա, որ իմ ազնուասիրտ պահապանիս աւունն էր, սիրալիր քաղցրութեամբ զիս նորէն 'ի քուն կը հրաւիրէր: Եւ իրաւցրնէ բաւական հանգիստ քնացայ. և երբոր արթնցայ, Մարգարիտա ձեռքէս բռնած զիս դուրս տարաւ: Քիչ վերջը մեր տնակին դիմացն էինք. երկուքնիս ալ ներս մտանք. և մայրս հազիւ թէ զիս տեսաւ, դիմացս վազեց՝ երեսը արցունքով ողողած, առաւ զիս գիրկը և ուժգին կրծիցը վրայ սխմելով զիս սկսաւ անյադարար մը պագնել. և Եկուր, ըսաւ, եկուր որ հօրդ վերջին օրհնութիւնն առնուս: — Տարաւ զիս անկողնոյն մօտ. բարձին քով կանգուն ոտից վրայ կեցած էր ժողովրդապետը. անկողնոյն զլուխը ուրիշ մը ծունր զըրած էր, ձեռքը վառած ճրագ մը բռնած: Հայրս կենաց վերջերն էր. եօթը տարուան չէի կրնար ըմբռնել այն ահաւոր վայրկենին վսեմ ծանրութիւնը. բայց սակայն բաւական կը հասկնայի որ ինքը ալ այն չէր ինչ որ կ'երևնար ինծի երբ իմ խանձարուրդէս կը տեսնէի զինքը մօրս քով պառկած. լաւ մը երեսը դիտեցի, և թէպէտ այլա-

փոխած ու տղեղցած էր, բայց ինծի վախ չէր բերեր. այն վայրկենին ուրիշ զգացում մը կ'իմանայի, զոր չէի կրնար լաւ մը զանազանել. անմեղ սիրոյ և անզգաստ կարեկցութեան խառնուրդ մըն էր:

Ժողովրդապետը քանի մը խօսք զուրցեց հօրս. անոր ձայնին՝ կարծես թէ խորին թմբութենէ մը սթափեցաւ. բացաւ աչքերը և մեծ դժուարութեամբ զլուխը դէպ 'ի ինծի դարձուց: Մէկ թեւ դուրս երկնցուց, և ձեռքը զլուխս վրայ դրաւ. վերջը խորին հեծութիւն մը լսեցի, և ժողովրդապետը դողդալու ձայնով մը ըսաւ. վախճանեցաւ: Յաւիտենականութեան եղբրքը հօրս վերջին օրհնութիւն ընդունեցայ: Խեղճ հայր:

Տարին զիս ժողովրդապետին տունը չեմ կրնար ըսել որչափ սիրալիր խնամք ցցուց ինծի այն սուրբ ծերունին և ազնիւ Մարգարիտա: Հետեւեալ օրը երեկոյեան դէմ լսեցի որ եկեղեցւոյն զանգակը երկայն և միակերպ մը կը զարնէր. այն ձայնը չէր ազդեր ինծի միւսոյն սարսափը՝ որ հրդեհին գիշերը լսեցի. բայց ամէն մէկ զարնուածքը տխրութեամբ մը սրտիս խորը կը հընչէր: Տանը մէջ ասդիս անդին պտրտելով՝ կիսափակ դրան մը հասայ. մէկ փեղկը հրեցի և զլուխս ներս երկնցուցած՝ նայեցայ թէ ուր կը տանի: Տեսայ ընդարձակ՝ մութ և խաւար սենեակ մը. մէկ անկիւնը ճրագ մը կը վառէր, որ լուսոյ աղօտ ճառագայթներ կ'արձակէր: Քիչ մ'ալ յառաջ կ'երթամ և կ'իմանամ որ եկեղեցին եմ. թէպէտ և ոչ երբեք գիշեր ատեն լոյս չեղած տեղ մինակ գտնուած ունէի, բայց և այնպէս առաջ գնացի և տղայական հետաքրքրութեամբ ամէն կողմ կը դիտէի: Քանի մը քայլ ընելէս ետքը, լսեցի որ մէկը կը մտնէ. յայտնուելու վախէս, որոշ չգիտնալով թէ արդեօք կարօղ էի հոն ներս մտնելու, աւագ խորանին ետեւ պահուրտեցայ: Տեսայ մարդ մը, որ այն կիսաշէջ լոյսէն ճրագիկ մը վառելով, խորանին քանի մը

ճրագները վառեց, և վերջը եկեղեցւոյն դուռը բացաւ: Քիչ մը վերջը մեծ պայծառութիւն մը զգաշտաւայրը կը լուսաւորէր. յետոյ քանի մը հոգի երկայն սև փիլոն հագած և ձեռքերնին ճրագ՝ եկեղեցին մտան. անոնց ետեւէն ժողովրդապետը տեսայ, վերջը չորս հոգի որոնք ուսերնուն վրայ սև կտաւով ծածկած երկայնաձև բան մը կը բերէին: Եկեղեցւոյն մէջ տեղը դրին զայն. ամէնքը միաբան քանի մը վայրկեան երգեցին. վերջը ճրագները մարեցին ու գացին: Այն մարդը որ աւագ խորանին ճրագները վառեր էր, մարեց զանոնք, փակաղակով գոցեց եկեղեցւոյն դուռը և իմ մտած դռնէս դուրս ելաւ:

Եկեղեցին իր առջի մթութեանը մէջ մնաց. միայն սովորական ճրագին տկար ճառագայթը այն թանձր խաւարը քիչ մը կ'ընդմիջէր: Ես չէի համարձակեր պահուրտած տեղէս շարժելու. և թէպէտ կը տեսնայի որ եկեղեցւոյն մէջ կենդանի արարած մը չըկար, չէի սիրտ ըներ ժողովրդապետին տունը դառնալու: Սիրտս սաստիկ բաբախել սկսաւ. տազնապալից դող մը բռնեց զիս. ուղեցի շարժիլ, բայց գետնին քամուածի պէս եղեր էի: Սկսաւ ճակտէս պաղ քրտինք մը կաթել. ուղեցի մէկը կանչել, բայց սարսափէս ձայնս խղճուեր էր: Կամաց կամաց հանդարտիլ սկսայ, և այն առաջին տազնապը անցնելէն յետոյ, սկսայ շարժիլ զէպ'ի տուն երթալու: Աւագ խորանին մօտէն անցնելու միջոց եկեղեցւոյն աչք մը տուի. ճրագին տկար լուսովը տեսայ հոն գետինը այն սևով պատած բանը, որ սաստիկ աչքիս զարկեր էր: Ի՞նչ բան պիտի ըլլայ ատիկայ, կ'ըսէի ինքնիրենս, արդեօք ինչ կայ մէջը: Հետաքրքրութիւնը կերպով մը իմ գլխաւոր ախտս եղած էր. այս վայրկենիս խիստ սաստիկ կերպով ներսի դիս արթնցաւ: Կարծես թէ ալ վախ չէր ազդեր ինծի ոչ գտնուած տեղւոյս միայնութիւնը, ոչ հոն տիրած մթութիւնը, և ոչ հոն ազատութեան կենալու իրաւունք չունենալս:

Այս հետաքրքրութենէս չարժած՝ ելելիք դռնէս առաջ անցայ. բայց այն զիս այնչափ գրգռող առարկայէն քանի մը քայլ հեռու կանկ առի, իբր գաղտնի զօրութենէ մը բռնուած, որ ալ առաջ չերթամ. քանի մը վայրկեան կեցայ անշարժ և տարակուսեալ թէ ինչ ընեմ. բայց վերջը հետաքրքրութիւնը ամէն մտածութեան յաղթեց, և աչքս չորս կողմս դարձնելով՝ տեսնելու համար թէ իրաւցնէ մինակ եմ, սկսայ դէպ'ի եկեղեցւոյն մէջ տեղը երթալ: Մօտ հասնելով այն դեռ ինծի անծանօթ բանին, մանրամասն դիտեցի. զանիկայ պատող սև ծածկոցին վրայ ճերմակ ու դեղին մեծ խաչ մը տեսայ. չորս անկիւնները, կամ լաւ եւ՝ ծածկոցին ծայրերը չորս կլոր բաներ տեսայ՝ խաչաձև գաւազանիկներու վրայ կոթնած: Ի՞նչ բան կը նշանակէ ասիկայ, ըսի ինքնիրենս: Այս բաներս փոխանակ ինծի գաղտնիքը պարզելու, աւելի մթին անհասութեամբ մը կը պատէին զայն, և փոխանակ իմ հետաքրքրութիւնս գոհ ընելու, բիւրապատիկ եւ կը սաստկացնէին:

Այն ատեն որոշեցի որ ծախքերէն մէկը վերցնեմ. և այս խորհուրդս ի գործ դնելէն առաջ կտոր մը տատամսեալ կեցայ: Բայց այնչափ և այնպիսի էր՝ հոն տակը ինչ եղածը իմանալու հետաքրքրութիւնս, որ ինծի անսովոր հաստատութեամբ մը միտքս որոշեցի: Վերուցի վերջապէս ծածկոցին մէկ ծախքը, ինչուան որ կարծր և ընդդիմահար բանի մը հանդիպեցայ: Այն առաջին քայլը ընելէն ետեւ, սիրտ ըրի ամբողջ վերցնելու. բայց գործադրութիւնը կարծածիս պէս դիւրին չէր: Ծածկոցը ծանր էր, և ես մէկ կտորն ալ վերցնելու դժուարութիւն կը զգայի: Այս խորհուրդէս ետ կենալու վրայ էի, մէյմ'ալ ահաւոր և սոսկալի մտածութիւն մը բռնեց զիս: Չեմ գիտեր ինչ պէս, երևակայութեանս մէջ տարտամ և չփոթ՝ բայց և տազնապաղ մտածութիւն մը արթնցաւ թէ գուցէ հոն մեռել մը ըլլայ: Այն ատեն մշուշ կեր-

պով մը միտքս եկաւ թէ ուրիշ անգամ տեսեր էի իմ տնակիս առջևէն այն սև զգեստներ հագած մարդիկներուն անցնելը, ձեռքերնին վառած ճրագներ, ետևէն ալ ժողովրդապետը, վերջն ալ դիմացս եղածին շատ նման բան մը: Շփոթ կերպով մը, բայց առանց պարագաներն լաւ մը յիշելու, և առանց պատճառն հասկնալու, ինծի անանկ եկաւ որ այն ամբոխը դէպ 'ի եկեղեցին գացած պիտի ըլլայ. սա միայն որոշ կը յիշէի թէ երբոր դիմացնէս կ'անցնէին, մայրս ծունր կը դնէր և հայրս զլխարկը կը վերցնէր:

Այս շփոթ և խառնակ՝ միանգամայն բաւական կենդանի և ցաւազին յիշատակներն այնպիսի անատուգութեան և վախի մը մէջ ձգեցին զիս, որ արձանի մը պէս անշարժ մնացի: Բայց թէ որ, կ'ըսէի ինքնիրենս, ատոր մէջը մեռել կայ: Այս մտածութիւնը վրաս քստմունք կը բերէր: Եւ ինչպէս աս տեսակ դիպուածներու մէջ միշտ կը պատահի, մէկ մտածութիւն մը ուրիշ մտածութիւն մը յառաջ կը բերէ, մէկ կասկած մը ուրիշ կասկած կը ծնուցանէ: Մահուան անորոշ և ընդհանուր մտածութիւնը սկսաւ կերպով մը իմ պզտի իմացականութեանս մէջ թանձրանալ. երևակայութիւնն ալ անոր վըրայ աւելցուց այն տարերքն զոր ճշգրիտ և որոշ ծանօթութիւն մը չէր կրնար յառաջ բերել. այս մահուան մտածութեան վրայ մեռեալ անձի մը գաղափարն աւելցաւ. և այս անձը կամաց կամաց մարմին, կերպարանք և վերջը անուն մը կը զգենուր: Կերպով մը այս պէս ըսեմ, մեռելոյն քով մարդ մը տեսնուեցաւ. և այս մարդուն անունը սրտիս խորն հնչեց, և սարսափած հարցուցի. Այս մեռեալն արդեօք իմ հայրս է:

Ինչպէս սաստիկ մըրկաց մէջ բօթաբեր փայրակ մը, այնպէս այս սոսկալի մտածութիւնը մտքիս մէջ ցայտեց: Ինչպիսի մերթ քաղցր և պայծառ, մերթ ահարկու և տխուր խորհուրդներ ու մտածութիւններ այն վայրկենին միտքս

կը լեցուէին: Լսեր էի խօսիչ արքայութեան և դժոխոց վրայ. վերջինը այնչափ չէր վախցուցած զիս, որչափ առաջինը ուրախութիւն և գոհութիւն պատճառներ էր: Այն գաղափարն թէ արքայութեան մէջ կը տեսնուի Աստուած, Տիրամայրն և պահապան հրեշտակը, միշտ իմ մանկական երևակայութիւնս շարժեր ու ոգևորեր էր, և երբոր անոնց վրայ խօսք կ'ըլլար, կարծես թէ առաջուց մղքովս Տիրամայր հետ ըլլալու քաղցրութիւնը կը վայելէի: Այս արքայութեան զուարթ մտածութիւնն՝ իբրեւ մըրկալից երկնից վըրայ ծիածան մը եղաւ. մահուան մտածութեան ազգած արհաւիրքը մեղմացաւ, մանաւանդ թէ կերպով մը յուրախութիւն դարձաւ, երբ արքայութեան մտածութեան հետ միացաւ: Այն ատեն ընաւ ինծի վախ չէր ազդեր այն կասկածը թէ հոն մեռել մը ըլլայ մէջը և թէ այն մեռելը իմ հայրս ըլլայ, մանկական վերացմամբ մը յափշտակուածի զգացմունք կ'իմանայի, և այն անմեղ հոգւոյ մը սեփական ամբօթեամբ կարծես թէ հայրս Տիրուհոյն և հրեշտակաց հետ ընկերացեալ կը տեսնէի: Այն ատեն միտքս եկաւ իրմէն առած օրհնութիւնս, զըլխուս վրայ ձեռքը դնելը, անկողնոյն ոտքին քով վառած ճրագը, ժողովրդապետին անոր գլուխը բռնելը, և մերս՝ մահուան անկողնոյն քով ծունր դրած լալը: Այս տեսարանը, որ այն ատենը ինծի ազդեցութիւն մը չէր ըրած, իբրեւ կենդանի և ոգելից պատկեր մը մըտացս ներկայացաւ. ինծի կ'երևար թէ ասիկայ իբրեւ սկզբնաւորութիւն մը ըլլայ այն տեսարանին զոր իմ երևակայութիւնս արքայութեան վրայօք ինծի կը նկարէր: Ինծի համար ինչպիսի վայրկեան եղաւ անիկայ. ամենայն վախ փարատեցաւ. և ալ ան մութ տեղոյն մէջ զիս մինակ չէի համարեր, և ալ ոչ թէ հետաքրքրութիւն, այլ բուռն, անդիմադրելի և անյաղթելի փափաք մը կը դրդէր զիս այն ծածկոցը վերցնել, և մի անգամ ևս հայրս տեսնել,

և կերպով մը գիտնալ թէ արդեօք արքայութիւնն էր :

Ճրագին լոյսը երթալով կը նուազէր ու կը մթննար . հազիւ կրնայի դիմացս եղած բաները զանազանել : Բոլոր ուժս ժողովցի և մեծաւ աշխատութեամբ կրցայ ծածկոցը բոլորովին վերցնել : Հազիւ թէ զայն վերցուցեր էի , ճրագը բոլորովին մարեցաւ , և ես կատարեալ մթութեան մը մէջ մնացի : Այն վայրկեանը ինծի համար սոսկալի եղաւ . անհնարին է բացատրել ինչ որ ես այն մահաբեր վայրկենին զգացի : Վախն աւելն բանի յաղթեց . տերեւի պէս կը դողայի , մազերս տնկուեցան , և կարծես թէ ալ շունչ չէի կրնար առնուլ : Կորսուած էի , և ինչ ընելիքս չէի գիտեր : Խարխափելով մէկ ձեռքս երկընցուցի , որպէս թէ երթալու ճամբան գտնեմ , և քարի պէս պաղ բանի մը հանդիպեցայ , բայց իմ հրելուս տեղի տուաւ : Մաստկութեամբ բռնեցի զայն և ուժով սխմեցի . ինծի ուրիշ մատերու և ուրիշ ձեռքի դպչելու պէս եկաւ : Ուզեցի խալըսիլ , բայց չկրցայ . որչափ զիս քակելու կը ջանայի , այնչափ աւելի կաշկանդուիլ կ'իմանայի . փուճ տեղը շտտ անգամ ջանացի ձեռքս ետ քաշելու , վասն զի երկու սքեցանի մէջ եղածէ աւելի սխմուած էր : Կը թողում երևակայել իմ տագնապս ու սարսափս . մէկէն միտքս եկաւ այն ահաւոր համոզմունքը , թէ մեռելը բռններ է զիս , և հիմա իրեն իշխանութեան տակ եմ : Այն միջոցին տկար և խուլ կանչելու ձայն մը կը լսեմ . Հենրիկոս , Հենրիկոս : Այն միայնութեան մէջ , և այն տեղը ուր կը կարծէի թէ մարդ չըկայ , երբոր իմ անունս տրուիլը լսեցի , արիւնս երակներուս մէջ պաղեցաւ , ծունկերս ծալեցան , և զգայութիւնս կորսնցուցած՝ գետնին վրայ տարածուած ինկայ :

Կը շարունակուի :

Եթովպիա և Անգղիացոց վերջին արշաւանքը :

Անգղիական տէրութիւնն արշաւանք մը սկսաւ Եթովպիոյ դէմ , անցեալ տարւոյն վերջերը , իւր հիւպատին և ազգայնոցը բանտարգելութեան վրէժն առնելու համար : Եթովպիոյ աշխարհը որ Ափրիկէ պտըտող ճանապարհորդաց տուած տեղեկութիւններովը միայն ճանչցուած է , երկու մաս կը բաժնուի . Դիկրէ և Ամհարա . հիւսիսային արևելեան կողմն , կարմիր ծովուն եզերացը մօտ , Դիկրէի մասն է . լեզունին աղաւաղութիւն մ'է հին կիզ լեզուն , որ Եթովպական սրբազան լեզուն է , Հրէից և Արաբացոց լեզուներէն ձևացած : Ամհարայի մէջ լեզուն բոլորովին տարբեր է , բնակիչներն ալ Տէմպէս կամ Յանալճին մօտակայ Եթովպիոյ մէջտեղի դաշտավայրները կը բնակին . հարաւային արևելեան կողմը կ'իյնայ Կորժամ բարբեր դաւառը , որուն մէջէն կ'անցնի Կապոյտ Նեղոսի ճիւղերէն մէկը . Դաքազէ գետն ալ զԱմհարա Դիկրէն կը բաժնէ : Հիւսիսային Եթովպիայն , որ հին ատենը Շօայի կամ Հարաւային Եթովպիոյ հետ միացած էր , որ է մասն հին Եթովպիոյ , կարմիր ծովուն մուտքին վրայ կ'իյնայ , Պապ-Էլ-Մանտէլի նեղուցին մօտ : Եթովպիայն հիւսիսէն դէպ 'ի հարաւ գրեթէ 600 քիլոմէտր երկայնութիւն ունի , և 400 ալ լայնութիւն արևելքէն դէպ 'ի արևմուտք : Գաղղիոյ հաւասար է մեծութեամբ և Զուիցերիոյ պէս ալ լեռնոտ է :

Կարմիր ծովէն և Հնդկային Ովկիանոսէն բաժնուած է ցած ափունքով մը 100 կամ 150 քիլոմէտր լայնութեամբ , և լեռներու զօտեաց ստորոտէն կը սկըսի , որք պարսպի մը պէս երկու կողմէն կը պատեն բոլոր Եթովպիայն : Այս ծովափնեայ ցամաքը Արաբիոյ իշխանութեան տակն է և Օսմանեան տէրութեան հպատակ , որով ծովէն ուղղակի չկրնար մօտեցուիլ : Մասսովայի